

Detta är en föreläsning som Isaac Deutscher höll för den judiska föreningen i studentkåren på *London School of Economics* den 29 oktober 1964.

Isaac Deutscher

Den ryska revolutionen och den judiska frågan

Den som närmar sig ämnet för den här föreläsningen om Den ryska revolutionen och den judiska frågan, måste göra det med en smula försiktighet, därför att det är en mycket komplicerad och mångsidig fråga. Ingenting skulle vara lättare och farligare än att förenkla den och försöka fördela skulden, att klandra judarna, revolutionen eller ryssarna. Vi måste också akta oss för att tala om detta problem i de vanliga ordalagen om förhållandet mellan det revolutionära Ryssland och de andra nationaliteterna i Sovjetunionen. I den bemärkelsen är "den judiska frågan" unik. För att kunna betrakta den i hela dess verkligt sammansatta beskaffenhet måste vi gå tillbaka till dess ursprung. Vi måste helt kortfattat analysera den judiska befolkningens sammansättning i början av revolutionen, undersöka judens roll i det ryska samhället, följa förändringarna och förvandlingarna av själva den ryska revolutionen och värdera på vilket sätt alla dessa förändringar kolliderat med judarnas öde i Sovjetunionen. Den viktigaste frågan, som vi måste vara beredda att svara uppriktigt på, är denna: Varför har den ryska revolutionen under nästan ett halvt århundrade inte lyckats lösa judefrågan?

Jag måste börja med att dra en skarp gräns mellan judarnas roll i samhällena i Västeuropa och deras roll i Östeuropa och i synnerhet i Ryssland. Och att varna för att betrakta den judiska frågan i Ryssland ur det västeuropeiska judiska livets synvinkel. Det vore att se på det med förvrängd blick och inveckla sig i undersökningar som inte kommer att leda någonstans. Man får inte för ett enda ögonblick tro att judiskt liv och det judiska samhället i Östeuropa och i Ryssland på något sätt liknade det judiska samhället i England, Frankrike eller ens i USA.

Under artonhundratalet hörde judarna i de västeuropeiska länderna i huvudsak till medelklassen. Det fanns mycket få judiska arbetare, inte många judiska hantverkare och några små affärsinnehavare. De flesta judar var köpmän som gjorde affärer i stor skala i många huvudstäder i väst. En del av dem var stora bankirer och huset Rotschild blev nästan en symbol för det judiska högre borgerskapet. Den i huvudsak borgerliga karaktär, som det judiska samhället i Västeuropa hade, stod i skarp kontrast till de judiska samhällena i Östeuropa. Det är sant att vi i öst också hade vår judiska bourgeoisie, våra köpmän och affärsinnehavare. Men de flesta judar var fattiga arbetare, enkla hantverkare, skomakare, skraddare, snickare och något som storslaget kallades "metallarbetare". Men gör inte misstaget att tänka på ordet i dess franska betydelse *metallos* eller det engelska *steel workers*. De "metallarbetare", som jag kände var för det mesta rörmokare, kittelflickare och låssmeder. De brukade bilda något slags förening och kalla den Metallarbetarnas fackförening. Det var en kolossal känsla för alla dessa fattiga att tillhöra en förening som hade ett sådant fantastiskt namn. Men de var ändå fattiglappar. Föreställer en befolkning av miljoner utfattiga eländiga judar och bland dem en mängd så kallade "luftmänniskor", dvs. människor utan några rötter alls i samhällsstrukturen, utan något yrke, utan någon regelbunden inkomst. Gårdfarihandlare, lumpsamlare, folk som levde på att arrangera giftermål och bröllop och köpslå om procenten på hemgiften som de skulle få i ersättning. I Västeuropa åtnjöt judarna efter den franska revolutionen formell jämlikhet i lagens mening (1847 valdes Lionel Rotschild som den förste judiske parlamentsledamoten till underhuset). Denna likhet inför lagen gick hand i hand med det judiska samhällets begynnande assimilering, eftersom även de delar som bevarade sin religion och sin judiska medvetenhet assimilerades genom att lägga sig till med språket i det land de levde och anta sina landsmäns yttre utseende. I Östeuropa levde den stora judiska massan, miljoner av dem, i tätt sammanträngda samhällen, skilda från sin icke-judiska omgivning. Dessa getton var inte formella. Judarna kunde lämna dem och gjorde det verkligen också. Ändå levde de i slutna samhällen, bar speciella kläder med skägg och tinningslockar, talade sitt eget språk, utvecklade sin egen kultur och sin egen litteratur. Deras kunskaper i polska eller ryska var mindre än rudimentära.

Deras språk förblev jiddisch. Det fanns också naturligtvis en minoritet av utbildade judar som mer och mer assimilerades och i seder och bruk skilde sig allt mindre från den inhemska intelligentian. Men den stora massans levnadssätt hade utvecklats mycket litet under århundradenas gång. De drev fortfarande handel på samma slags primitiva sätt som man gjorde på femton- och sextonhundratalet. Och deras religiösa tabun och riter var lika gammalmodiga och anakronistiska.

I Västeuropa gick judarnas frigörelse jämsides med assimileringen. Men inte i Östeuropa. Speciellt i Ryssland var judarna ”andra eller tredje gradens medborgare”. De fick inte bo i själva Ryssland utan bara inom den s.k. judiska gränsen. De fick inte äga mark. Vissa yrken var stängda för dem. Deras ställning var litet bättre än de ryska och polska livegna böndernas. Men bönderna utsattes åtminstone inte för pogromer, antisemitisk förföljelse och fullständiga massakrer, som både var spontana men också mycket ofta uppmuntrade av myndigheterna. Det är ett betydelsefullt faktum att ordet ”pogrom” är av ryskt ursprung, fast det nu har kommit in i de flesta europeiska språk. Bara fem år före ryska revolutionen ägde den berömda Baylissrättegången rum i Kiev. Den utgjorde ett koncentrat av judarnas ställning under tsartiden. I denna rättegång – den s.k. rituella mordrättegången – anklagades juden Bayliss för att ha mördat ett icke-judiskt barn för att använda dess blod till matzos vid péqsach (påsk). De Svarta Hundradena, sammanslutningar av ondskefulla och rasande reaktionärer eller grekisk-ortodoxa fiender till upplysningen, som gynnades av tsarväldet, for fram som galningar. Häri ligger den enorma skillnaden mellan judarnas osäkra ställning i Ryssland och i de västeuropeiska länderna. Ni kanske invänder och säger att vi också i väst hade ett utbrott av antisemitism – Dreyfusaffären – men det låg på ett helt annat socialt och politiskt utvecklingsplan. Ändå råder inte något tvivel om att Dreyfusaffären markerade en vändpunkt i judarnas historia i Västeuropa. Det var i slutet av artonhundratalet, som den framstegsvänliga frigörelsen led ett enormt bakslag och antisemitismen började visa sig och växa för att slutligen nå de mest makabra proportioner under naziperioden. Århundradet efter den franska revolutionen medförde upplysning och utveckling och därmed också judarnas assimilering med sin omgivning. Men i Östeuropa var det ett århundrade av förtryck och isolering för judarna.

Sådan var judarnas situation när den socialdemokratiska rörelsen började sprida sig och få sin masskaraktär i slutet på 1890-talet och i början på 1900-talet. Man säger ofta nu att den attityd till judarna, som vi kan skönja i Ryssland idag, motsvarar den som ursprungligen utarbetades av Lenin och bolsjevikerna. Det är vanligt, i synnerhet bland judar, att skylla bolsjevismen och kommunismen för alla de olyckor som drabbat deras trosfränder i Ryssland. Men när vi går tillbaka till de ursprungliga källorna, när vi granskar dokumenten, finner vi att fram till revolutionen var bolsjevikerna och mensjevikerna och även de socialistiska revolutionärerna – absolut alla strömningar i den ryska socialismen – eniga i sin inställning till den judiska frågan. Den ryske bolsjevikerna Lenin, den judiske mensjevikerna Martov och juden Trotskij hade samma inställning. De hämtade sina åsikter om judarna från marxister i väst och i synnerhet från Marx och Engels. I en av Marx' berömda essäer om den judiska frågan, som skrevs på 1840-talet, säger Marx att frågan om judarnas frigörelse inte längre existerade som ett självständigt problem: all strävan skulle riktas mot det europeiska samhällets och i synnerhet det västerländska samhällets frigörelse från kapitalism. När det kapitalistiska förtryckets tunga ok hade kastats av, skulle alla samhällets medlemmar, inklusive judarna, uppnå jämlikhet och frihet.

I Marx' tidiga skrifter i detta ämne fanns det t.o.m. en underström av en viss fientlighet gentemot judarna, inte i deras egenskap av judar utan som en framstående och iögonfallande del av den västeuropeiska bourgeoisien. Rotschilds symboliserade makten, den judiska bourgeoisiens ekonomiska makt över den franska, engelska och tyska medelklassen. Å andra sidan fanns framstående socialistiska ledare av judiskt ursprung som Marx och Lassalle. Men mot slutet av artonhundratalet, då antisemitismen började växa även i det västerländska samhället, började hela den socialistiska rörelsen åter syssla med den judiska frågan. Det var då som August Bebel, den tyska socialdemokratiens store ledare, skrev sitt berömda arbete om antisemitismen och kallade den ”de galnas socialism”. Detta var mer än en briljant paradox eller ett kvickt epigram. Faktum var att judarnas framträdande roll bland bankirer och köpmän skapade fiendskap gentemot judarna bland det

västerländska samhällets lägre klasser. Bebel och de andra socialisterna, bland andra Kautsky, försökte förklara för arbetarna att de inte bara skulle bekämpa den judiska bourgeoisien, som när allt kom omkring bara utgjorde en liten del av kapitalägarklassen, utan hela bourgeoisien. Detta var äkta socialism. Bara idioter försökte förändra det sociala systemet genom att vända sig mot några medlemmar – de judiska medlemmarna – av förtryckarklassen. När vi ser tillbaka, förstår vi hur förutseende Bebel och hans kamrater var, när de visade att Västeuropas kapitalister var redo att offra sina judiska bröder som syndabockar och att de också var beredda att egga arbetarna, lumpproletariatet och de små butiks innehavarna mot den judiska bourgeoisien för att rädda sina egna liv och sin egendom. Detta var det lättaste sättet att vända de förtryckta massornas undertryckta hat från dem själva.

I Västeuropa fanns det inga, eller bara några få judiska arbetare, och därför fanns det ingen judisk arbetarrörelse. Socialistledarna höll fast vid åsikten att fullständig assimilation var den enda lösningen på den judiska frågan. Vid den tiden förklarade sig Lenin och hans kamrater vara den tyska socialdemokratins lärjungar, och därför trodde de att problemet skulle lösas också i Ryssland med hjälp av assimilation dvs. de judiska samhällenas totala uppgående i det stora socialistiska samhället. De såg emellertid mycket snart att problemet var mycket svårare i öst än i väst, därför att de judiska fattiglapparna, arbetarna och den lägre medelklassen levde i isolerade områden och i sammanträngda getton där de odlade och fortplantade sitt eget sätt att leva. Trots detta var Lenin, Martov, bolsjeviker och mensjeviker helt beslutna att dra med sig de judiska arbetarna i de ryska kamraternas kamp mot tsarväldet och mot det gamla systemet som regerade i Östeuropa. Den stora kvinnliga revolutionären av judiskt ursprung, Rosa Luxemburg, hade samma åsikt, och hon var ännu mer inriktad på assimilering av judarna än både Lenin och Martov.

Vid denna tidpunkt började sionismen utvecklas som politisk rörelse och fick sitt huvudsakliga stöd från de judiska samhällena i länderna i väst. Man måste göra klart för sig att den stora majoriteten av de östeuropeiska judarna var mot sionismen ända fram till andra världskrigets utbrott. De flesta judar och icke-judar i väst är sällan medvetna om detta faktum. I vår del av världen utgjorde sionisterna en betydelsefull minoritet, men de lyckades aldrig erövra majoriteten av sina trosfränder. Sionismens mest fanatiska fiender var just de arbetare som talade jiddisch, de som betraktade sig själva som judar. De var de mest beslutsamma motståndarna till iden att emigrera från Östeuropa till Palestina. I Polen valde den judiska befolkningen 1939 för sista gången sina egna ledare, Kehilahs. Kommunisterna, som då hade stort inflytande, betraktade Kehilahs som klerikala institutioner och bojkottade valen. Det strängt antisjonistiska Bund (det judiska arbetarpartiet) deltog och erövrade de flesta rösterna. (Bara en relativt liten del av den socialistiska rörelsen, *Poaley Zion*, försökte kombinera socialism med sionism.) I väst jämställer den judiska opinionen ofta antisjonism och antisemitism. Enligt detta synsätt var den stora majoriteten judar i Östeuropa just antisemiter. Men denna slutsats är naturligtvis en orimlighet.

Denna judiska opposition mot sionismen var en tragisk opposition, den misslyckades och slutade i judarnas förintelse. Antisjonisterna betraktade iden om en utrymning och en exodus från de länder där de hade sina hem och där deras förfäder levde i århundraden som en avsägelse av sina rättigheter, en eftergift för fientligt yttre tryck och en kapitulation inför antisemitismen. De tyckte antisemitismen triumferade i sionismen, som erkände det berättigade och det giltiga i det gamla ropet: ”Ge er iväg, judar”. Sionisterna accepterade att ”ge sig iväg”.

Judarna i Östeuropa ansåg nästan allmänt att endast tsarväldets fall genom revolution skulle kunna befria dem från den diskriminering och det förtryck de led under. Och judarna spelade en mycket framstående roll i den revolutionära rörelsen.

Men när revolutionen kom, fick den plötsliga förändringen av samhället också en smärtsam och upplösande effekt på en stor del av den judiska befolkningen. Eftersom så många judar i Ryssland var små butiks innehavare, hantverkare, småjobbare och ”luftmänniskor”, försökte revolutionen av nödvändighet att omskapa hela deras livsmönster. Socialisterna ville åstadkomma den s.k. produktiviseringen av judarna dvs. förvandla dem till fabriksarbetare, bönder och till modern

arbetskraft. Butiksägaren fann sig själv på randen av en avgrund. Det nya systemet gynnade inte honom. Det är sant att det befriade honom från skräcken för pogromer och förföljelse, men det hotade hans vanliga liv som mellanhand och som enkel handelsman. På 1920-talet började bolsjevikerna uppmuntra judarna att slå sig ner på landet i judiska kolonier på Krim, i Kherson och i Biro-Bidzjan. Vid den tiden besökte jag dessa kolonier och såg de Stora ansträngningar som några idealistiska "goyim" och några entusiastiska judar gjorde för att förvandla åtminstone en del av den judiska befolkningen till bra bönder. Stora investeringar och enorma ansträngningar lades ner på detta arbete. Som skulle förändra "luftmänniskans" karaktär. Man väntade sig att han skulle förkasta småhandelns knep och långsamt lära sig konsten att ploga och hacka i jorden. Men alla ansträngningar att förvandla handelsmannen till bonde misslyckades. Judarna var helt enkelt inte förberedda för en sådan brytning med det förflutna och för en så djup och omvälvande förändring i hela sitt sätt att existera. Även i Israel av idag lever bara en liten minoritet av jordbruk i kibbutzer. Den stora majoriteten av judarna skyndar fortfarande till städerna och lever hellre i städerna än på landet som bönder.¹ Det är inte så konstigt. I århundraden har judarna varit stadsbor, och stadslivet har blivit deras andra natur. Bara de mest idealistiska sionisterna, de som ville slå sig ner på Sions heliga mark, emigrerade från Ryssland och tog till plogen. De som stannade kvar i Sovjetunionen hade ingen lust att bli bönder. De måste gå in i den moderna industrin. Många av dem blev arbetare i stora fabriker, men de var ändå en minoritet. Den stora majoriteten, som var van att leva i städerna och som hade en något högre bildning än genomsnittet av den ryska befolkningen, blev tjänstemän och gick i massor in i den efterrevolutionära byråkratins led, in i parti- och statstjänst. De spelade också en stor roll i den akademiska världen. Även idag, trots allt ofta berättigat tal om antisemitisk diskriminering, arbetar mer än 25 000 judar som akademiska lärare i Sovjetunionen. Denna allmänna högre utbildningsprocess började naturligtvis inte förrän efter 1917, när numerus clausus togs bort och dörrarna till de ryska universiteten öppnades på vid gavel för judiska studenter.

Trots allt detta levde även under revolutionens mest heroiska period kvar en underström av den gamla ihärdiga antisemitismen hos den ryska befolkningen. Var skall vi leta efter källan till detta avskyvärda gift? Först och främst i den efterblivenhet, okunnighet och analfabetism, som den största delen av de ryska musjikerna men också en del stadsbor levde i. Där fanns också det ödesdigra inflytandet från den grekiska ortodoxa kyrkan, som var en av de mest oupplysta kyrkorna i Europa.. Där fanns den djupt rotade kristna myten om judarna som Kristi korsfästare. Den myten har, inser vi nu, trängt in i hela den kristna civilisationen mycket grundligare än man inbillade sig för bara femtio år sedan. (På tröskeln till det vetenskapliga tjugonde århundradet fanns hoppet att vår moderna tid skulle befria sig från de religiösa fördomarna och myternas och legendernas skadliga inflytande.) Som på andra platser kunde inte ens i Ryssland de fördomar och det hat som under århundraden och årtusenden präglats in i människornas medvetande ryckas upp med rötterna på några få år eller ens årtionden. Men detta var inte allt. Ytterligare en annan faktor ökade massornas antisemitism. Den fattige ryske bonden såg med misstro på den judiske byhandlaren eller värdshusvärd, vars affärer ofta gick ut på att lura kunderna. I den avgrundsdjupa misär som den senare levde, kanske han försökte lätta sin egen fattigdom på bekostnad av musjiken, som hade det lika eländigt som han själv. Och här kan man se hur den fattige bondens eller arbetarens fientliga inställning till sin judiske granne skapades.

På ett annat plan väckte de judiska intellektuella eller tjänstemän som beklädde högre befattningar inom partiet och staten, i militär och civil förvaltning, eller i undervisningsväsendet, och de judar som vunnit framgång inom pressen, filmen och teatern, en viss avund och *jalousie de metier* (yrkesavund). I Trotskij's brevväxling med Lenin under inbördeskriget finns det en slående beskrivning av denna atmosfär. Trotskij som då var försvarsminister och Röda Armens överbefälhavare, skrev ett hemligt meddelande från fronten, där han befallde att alla judar som satt på trygga militära administrationsposter skulle fråntas sina tjänster och sändas till fronten. Det pratades alltför mycket bland soldaterna, skrev juden Trotskij, om att det finns fler judar på avlägsna och säkra platser än i frontens stridslinje. Även under inbördeskriget, när Röda Armen försvarade

¹ I Israel levde 1965 mer än två miljoner judar i städerna och bara 267 000 på landet.

judarna mot det vita gardets pogromer, fanns denna ödesdigra men mänskliga och förstående spänning i den vanlige ryssens inställning till den mer eller mindre "privilegierade" juden.

Under Leninperioden förde bolsjevikerna en mycket häftig antinationalistisk, antireligiös och antiklerikal propaganda. De var fullständigt opartiska och fördömde, varnade och försökte utplåna allt slags nationalism, men i första hand storrysk chauvinism, och de förkunnade alla de små nationernas och nationella minoriteternas likaberättigande. Judarna tilläts och uppmuntrades till och med att trycka sina tidningar och sin litteratur på jiddisch och att utveckla sin teater. Den teater som spelades på jiddisch är något av det bästa jag har sett. Man har förmodligen nu glömt bort att den första stora hebreiska teatern i historien, Habima, grundades i Ryssland på initiativ av utbildningsminister A. V. Lunatjarskij. (Inom parentes sagt lämnade Habima snart Ryssland för Palestina.) Det var här verkligen en fråga om inkonsekvens. Bolsjevikerna var i princip mot ett återupplivande av hebreiskan, som då var ett dött språk. Och när Habima spelade Dybbuk, Anskys mystiska skådespel, hördes protester mot idealiserandet av den chassidiska religionen på det röda Rysslands scen. Men det konstnärliga skapandets makt var omöjlig att tämja under den korta men stormiga gyllene tidsåldern i den efterrevolutionära konsten.

Det är klart att bolsjevikerna hade en alltför optimistisk tro på möjligheterna att lösa den judiska frågan. De var inte ensamma om att underskatta hur djupt den antisemitiska instinkten satt i kristen folketro. De betraktade sin revolution som förspelet till en omvälvning över hela kontinenten. De trodde att de framstegsvänliga krafterna i Tyskland och Frankrike skulle hjälpa dem att segra. De trodde att den antisemitiska sjukan skulle försvinna i ett förnuftigt organiserat och friskt socialistiskt Europa. Detta skedde inte. Den ryska revolutionen förblev en isolerad företeelse. Den tyska besegrades. Europa kom inte till dess hjälp. Ryssland lämnades att ensamt försmäktas i sin egen efterblivenhets avfall, som ärvts från tsarväldets tid och från århundraden av grekisk ortodoxi, analfabetism, fattigdom och barbari. Under dessa förhållanden accentuerades alla de motsättningar som existerade i det ryska samhället, och bland dem motsättningen mellan judar och icke-judar. Man får inte tro att den judiska frågan existerade så att säga i ett vakuum, att den var oberoende av det som hände i det sovjetiska samhället. Den fanns inbäddad i samhällsstrukturen och var fast knuten till dess tillväxt; utveckling, tillbakagång och nya utveckling.

Just därför att det problem som vi håller på att analysera utgör en organisk del av hela den sovjetiska bilen, finns det inget enkelt sätt att tränga in i alla problemets aspekter under en, eller till och med flera föreläsningar. Därför skall jag nu göra ett visst logiskt hopp och försöka visa hur enpartisystemets utveckling påverkade judarnas öde.

Under Leninperioden var det monolitiska partiet otänkbart. Men enpartisystemet kastade redan sin olycksbådande skugga framför sig. Fram till 1924 men också under de följande två åren utvecklades fortfarande en fri och öppen debatt bland bolsjevikerna, och de andra partierna undertrycktes bara gradvis. För att ge ett exempel: Vänsterrörelsen Poaley Zion, det socialistiska sionistpartiet, existerade legalt i Ryssland ända till 1925 eller 1926. Fast bolsjevikerna var motståndare till sionismen, stod inte ett fullständigt undertryckande av den sionistiska opinionen på deras program. I mina böcker om Stalin och Trotskij har jag diskuterat den process som resulterade i att alla politiska partier gradvis försvann. Jag kan bara tillägga här att denna process automatiskt och logiskt ledde till etablerandet av enpartisystemet också bland judarna. Alla judiska partier – Bund, Poaley Zion och andra sionistiska grupperingar undertrycktes. I viss utsträckning och med en hel del berättigande skulle sionismen ha kunnat betraktas som en ideologi som stod främmande för eller åtminstone var ogynnsamt inställd till revolutionen. Den satte allt sitt hopp inte till socialism och internationell solidaritet utan till grundandet av en separat israelisk stat. Den syftade inte till att skapa en bättre framtid för alla sovjetiska folk i Sovjetunionen utan till en organiserad grupps utflyttning från Sovjetunionen. Med ett ord vände sionismen revolutionen ryggen eller försökte i bästa fall ignorera den. Trots allt detta fanns det inget objektiva skäl till att sionismen skulle ha förklarats vara en farlig och omstörtande lära. Åsikten att "sionismen hotade den ryska revolutionen" var falsk och löjlig med tanke på alla de judiska gruppernas ytterliga maktlöshet i Ryssland. Orsaken var att den monolitiska totalitära regimen inte hade någon plats för irrklärighet,

för olika åsikter och för olika politiska riktningar. (Som det gamla judiska ordspråket säger: *”Wie es Christelt sich, asoy yidelt sich”* vilket betyder: det som händer hos de kristna måste också hända hos judarna.) Eftersom bara ett parti och en åskådning var tillåten bland icke-judarna, kunde bara en monolitisk åskådning tolereras bland judarna. Händelsevis var ryssarna på intet sätt de mest fanatiska förespråkarna för undertryckandet av de judiska partierna. Det var judarna själva, de judiska kommunisterna, Yevseksia (kommunistpartiets judiska sektion). Jag var i Ryssland vid den tid då dessa problem intensivt diskuterades och jag såg flera gånger hur ryska bolsjeviker, bland andra Michail Kalinin, Sovjetunionens president, resonerade med de judiska kamraterna och försökte dämpa deras starkt fientliga inställning till sionismens ide, till resterna av Bundorganisationen och även till judisk klerikalism. Men de judiska kommunisterna kände att de måste vara ännu mer ortodoxa, ännu mer ”koscher” och mer beslutsamma än sina ryska kamrater. Vi är oftare mer intoleranta mot dem som har motsatta åsikter i vår egen omgivning, än vi är mot de motståndare som befinner sig på längre avstånd från oss. Vi bör också komma ihåg att det var Dzjugasjvili från Georgien och hans landsmän som visade den största iver och lidelsen när det gällde att förfölja ”lokal nationalism” i Tiflis.

Med enpartisystemet kom utvecklingen och utkristalliseringen av stalinismen. De isolerade åren, de svikna hoppen om hjälp utifrån, kommunismens misslyckande i Europa – allt detta beredde den mark i vilken Stalins doktrin om socialism i ett enda land kunde slå rot. På Rysslands isolering reagerade bolsjevikerna med en isoleringsideologi. De gjorde en dygd av nödvändigheten. I och med att de avskars från världen, bojkottade de den.

Vi vet nu hur mycket av de internationella traditionerna som bolsjevikpartiet tvingades kasta över bord på den väg till socialism i ett enda land som Stalin slog in på. I Ryssland som i väst smyger sig antisemitismen alltid upp till ytan i reaktionära tider och växer och när sig av nationalistiska känslor och hat. Stalin, som aldrig var nogräknad när det gällde val av medel, drog sig inte för att utnyttja antijudiska tendenser i sin kamp mot oppositionen. Först rörde stalinistiska agitatorer i smyg, genom dunkla anspelningar och antydningar, upp antisemitiska fördomar och drog fram antisemitismen närmare ytan, tills den under den stora utrensningsperioden nådde sin första höjdpunkt. De antisemitiska hänsyftningarna i propagandan verkade vara så avskyvärda att Trotskij, som vanligen var tystlåten när det gällde det ämnet, knappast kunde behärska sig, utan skrev i ett brev till Bucharin i mars 1926: “. . . är det sant, är det möjligt att antisemitisk agitation i vårt parti, i Moskva, i ARBETARCELLER, skall få fortsätta ostraffat?” Samma upprörda fråga, ställd på politbyråns möte två veckor senare, besvarades inte. Man blev lite förlägen och ryckte på axlarna. Oppositionsjudarna var mycket framstående. Och Stalins trogna tjänare beskrev dem som ”rotlösa kosmopoliter”, som naturligtvis inte brydde sig om socialism i ett land, i sitt eget fädernesland, eftersom de inte var Moder Rysslands egna söner. Denna skenhelighet var sådan att ordet jude aldrig uttalades, men den karakteristiska egenskapen i fördömandet av ”rotlösa kosmopoliter” var mycket träffande.

Å andra sidan fanns det många judar i den stalinistiska byråkratin också. I spetsen för den våldsamma kollektiviseringen i Ukraina, där den utfördes på det mest blodiga och grymma sätt, stod juden Kaganovitj. Och här har vi den tragiska återvändsgränd som judarna fångades i. I städerna förföljdes de som ”rotlösa kosmopoliter” som var motståndare till socialismens utveckling i Ryssland. På landsbygden hatades de av bönderna som i den bolsjevikiske juden Kaganovitj såg sin huvudsakliga plågoande. Till dessa motsägelsefulla fakta kom andra inte mindre besvärliga motsättningar. Gårdfarihandlaren, småjobbaren, den judiska ”luftmänniskan” flöt fortfarande omkring på den stora omvälvningens vågor. Och han väckte fortfarande den ryska befolkningens misstro och yttersta avsky. Å andra sidan fanns judarna på universiteten, professorerna, lärarna, de stora lärde, som undervisade en ny generation av intelligentian och som starkt bidrog till Rysslands utveckling och modernisering. Allt detta visar hur de inneboende motsättningarna i det sovjetiska samhälle, som höll på att förändras, tenderade att drabba judarna mycket häftigare och mycket grymmare än de någonsin kunde ha drabbat någon annan ras eller nationell grupp i Sovjetunionen.

Sedan kom andra världskriget. Naturligtvis fångades judarna i Ryssland i en korseld under den kortlivade försoningen mellan Hitler och Stalin och paktens dem emellan. Deras ställning blev minst sagt mycket obekväm. Den symboliserades av utrikesminister Maxim Litvinovs avgång och hans ersättande med storryssen Vjatjeslav Molotov. Hur kunde juden Litvinov underteckna en pakt med Hitler eller Ribbentrop? För detta arbete behövdes en ”ren” arier. Något liknande rassmitta började blåsa över från Tyskland till Ryssland. Det var under denna tid som Stalin och Molotov sände Hitler sitt budskap om den rysk-tyska vänskapen som ”befästs i blod” och det var då som Stalin förkunnade att han befriade sina ”blodsbröder” – ukrainarna – från polskt förtryck. Rasistisk terminologi av detta slag ”berikade” i allt större utsträckning Stalins språk. Detta byttes snart ut mot ett intensivt nationalistiskt, chauvinistiskt storryskt språk. Sedan kom den 21 juni 1941, och antisemitismens förkämpe blev Sovjetrysslands oförsonlige fiende igen.

Efter alla de omvälvningar som Ryssland genomgått strax före kriget, efter den våldsamma kollektiviseringens brutaliteter, efter de stora utrensningarnas drama, deporteringarna av stora mängder människor till koncentrationslägren, efter allt detta, var spänningen i Sovjet så intensiv och så farlig att hela den moraliska, politiska och ekonomiska samhällsstrukturen i Sovjet var på gränsen att rasa samman. I Ukraina mottog befolkningen först Hitler och hans ockupationsarméer med lättnad och till och med med glädje. Och denna inställning varade till det ögonblick då nazisterna visade ukrainarna vad de verkligen var kapabla att göra. Mycket, mycket snart kom ukrainarna till den bittra slutsatsen att även när Stalin var som värst var han bättre än Hitler.. Ändå medförde den nazistiska invasionen i Ukraina och västra Ryssland nya mäktiga vågor av antisemitism. Den urgamla fördömen, som alltid pyrde under askan och ibland dämpades, men aldrig slocknade, bröt ut. Och nazisterna blåste på den så att den blev en fruktansvärd låga. Stalin och hans regering var för sin del rädda för att kriget mot nazisterna av ukrainarna och ryssarna skulle betraktas som ett krig som utkämpades enbart för att försvara judarna. Nazistpropagandans påträngande röst, nazistradion, nazistiska flygblad och broschyrer proklamerade obarmhärtigt för befolkningen i Sovjetunionen: ”Detta krig är en judisk intrig. Ni utkämpar kriget i judarnas intresse.” Och detta perversa argument verkade rimligt för ett stort antal ukrainare och ryssar.

Stalin var angelägen att motverka denna propaganda, och han började göra det på sitt eget sluga och slingrande sätt. I stället för att öppet angripa den och avslöja dess smutsiga demagogi, försökte han i hemlighet få hela det ohyggliga ämnet ur världen. Därför hände det egendomliga att den sovjetiska pressen under hela det andra världskriget nästan aldrig nämnde Auschwitz och Majdanek. Bara mycket sällan, liksom i förbigående och så kortfattat som möjligt, fick det krigförande Sovjets folk små informationsfragment om utplåningen av judarna. Då Stalin till sin natur var misstänksam och föraktfullt inställd till folket, var han mindre än någonsin benägen att värdera deras moral högt. Under nederlagets månader förfalskades hans propaganda. Och den lät också falsk. Den påföljande förvirringen fick ibland tragiska konsekvenser för judarna, som kunde ha undvikits. För att ge ett exempel: Taganrog, en expanderande industristad i området nära Azovska sjön, hade en stor judisk befolkning. När den sovjetiska regeringen 1942 erbjöd sig att evakuera judarna i Taganrog undan den framryckande naziarmén, vägrade de att flytta: de trodde inte att den tyska nationen, Goethes och Beethovens land, poeternas och tänkarnas, Marx' och Engels land, skulle kunna göra sig skyldig till de ogärningar som de sovjetiska myndigheterna nu talade om. Judarna misstrodde Stalins propaganda även när den var sann. Och de försvann alla under den tyska ockupationen. De som evakuerades från andra platser överlevde.

Trots Stalins alla brott måste vi komma ihåg att det var på hans order som två och en halv miljon judar från de invaderade områdena av Ryssland flyttades mot landets inre delar och på så sätt räddades från de nazistiska koncentrationslägren och gaskamrarna. Detta är ett faktum som den judiska nationalist- och sionistpressen alltför ofta brukar glömma. Dessa judar fann sig själva i en egendomlig situation: i all hast evakuerades till Kazakstan, till Uzbekistan, till de centralasiatiska republikerna, hade de åter dragits upp med rötterna och förvirrade och förtvivlade kastats in i en okänd omgivning. De måste hitta något att leva av mitt i denna fruktansvärda fattigdom och brist på mat, mitt bland verklig svält och hunger, och de blev åter framgångsrika på svarta börsen. De blev

på nytt ”luftmänniskor”. (Denna sorgliga historia berättades för mig av många av mina polska vänner som deporterats till dessa trakter av Ryssland.) Det skulle vara orätt att anklaga de evakuerade judarna. De var varken jordbrukare eller bönder som kunde locka någonting ur jorden även under de allra sämsta förhållanden. De flesta av dem var inte utbildade arbetare – och de flesta var också för gamla för att gå med i armen. De hade fortfarande någonting kvar inom sig av försäljarmentaliteten – som nu accentuerades av känslan av att befinna sig i yttersta otrygghet – den som samlar litet te, socker, några säckar säd och potatis och säljer det till det högsta priset han kan få. Överallt omkring dem svalt de ryska arbetarna. Också detta gav ytterligare fart åt den antisemitiska vågen. Ändå räddades dessa två och en halv eller tre miljoner judar, största delen av den judiska befolkningen i Ryssland, undan den nazistiska massakern.

Under krigets efterverkningar var nationens nerver på högspänn. Till det kaos, den utmattning och trötthet man led av kom också 1946 en annan olycka. Ryssland drabbades av en fruktansvärd skördekatastrof som det inte hade upplevt på men än ett halvt århundrade. Hungersnöden härskade överallt. Förtvivlan var stor när man började räkna sina döda. Man hade förlorat tjugo miljoner människor i striderna. Medvetandet om denna fruktansvärda förlust kom först långsamt. Men snart drabbade det landet med en outhärdlig styrka. Det fanns inte en enda man på de ryska åkrarna och bondgårdarna. Bara kvinnor, gamla män och barn brukade jorden och producerade den magra skörd som knappast kunde föda nationen. Alla restriktioner för anställning av minderåriga togs bort. Arbete och övertidsarbete hörde till dagens ordning.

Gamla och nya motsättningar blev skarpa och smärtsamma. Och återigen började den nästan underjordiska kampen mellan de två strömningarna i det ryska sättet att tänka och i det sovjetiska samhällets ideologi, kampen mellan nationalism och internationalism. Om man inte ständigt tänker på att denna kamp utgör det fundamentala fenomenet i det sovjetiska samhället, förlorar man nyckeln till förståelsen för historien under Stalin-perioden, för händelserna som följde efter den och för den plats som den judiska frågan har i det sovjetiska livet. Det finns nationalister och antisemiter bland bönderna, arbetarna, byråkratin och intelligentian. Det finns internationalister och därför fiender till antisemitismen i alla samhällslager också.

Vi skall nu helt kort vända vår uppmärksamhet till en handling i Stalins utrikespolitik som kan tyckas motsäga inte bara hans egen attityd till judarna utan också hela den traditionella bolsjevikiska synen på sionismen.

1948, när Israel började forma sig självt till en stat, blev vi vittne till en egendomlig situation i vilken ryssarna och amerikanerna – de två supermotståndarna – förenades. Tillsammans lyckades de få bort England från Mellanöstern. Och tillsammans uppträdde de som barnmorskor under Israels födelseakt.

Vilken Stalins uträkning än må ha varit, är det paradoxalt nog honom Israel har att tacka för sin självständighet. Och det var från det staliniserade Tjeckoslovakien, från de tjeckiska vapenfabrikerna, som Haganahs huvudsakliga vapeninnehav kom. Med dessa ”fläckade” vapen besegrade judarna i Palestina engelsmännen och araberna. Det bistånd och den effektiva materiella hjälp som Stalin gav judarna verkade olycksbådande, tyckte politikerna i väst. De väckte harm och rörde upp en inte oväsentlig mängd ovilja mot judarna.

Sedan kom det kalla kriget. Israel, som skakade i sina grundvalar, var omgivet av den fientliga arabvärlden, hyste rädsla för sin framtid och var beroende av ekonomisk hjälp från amerikanska judar, allierade sig i handling om också inte i ord med Förenta staterna. Detta kunde bara väcka missnöje i Ryssland. När fru Golda Meir, den nyskapade statens första ambassadör, kom till Moskva, hälsade ryska judar henne med jubel och demonstrerade högt sin solidaritet med Israel. Stalin, som kan ha betraktat den ovanliga scenen från sitt fönster i Kreml, beslöt sig för att betrakta judarna som en instabil faktor, att Israel hade lönat honom med otacksamhet (vilket till en viss utsträckning var sant), och att judarna i Sovjetunionen var opålitliga. Då han räknade med möjligheten av en konflikt med USA och också ett krig mellan Ryssland och västmakterna, började han att förfölja judarna och stämplade dem som ett folk ”utan fädernesland”, utan rötter och

återigen som ”kosmopoliter”. Varje jude, viskade man, hade en släkting i väst och oftast i Amerika. Hur skulle man kunna lita på honom som en verkligt sann rysk patriot? Kunde man vara helt säker på att hans lojalitet skulle vara hos Sovjetstaten? Så tänkte otvivelaktigt Stalin.

Om man objektivt och nyktert analyserar hela situationen som den framstod under det kalla krigets atmosfär, måste man medge att detta slags resonemang, hur fjärran det än må vara mig, inte fullständigt saknade logik. Judarna i Ryssland hade en böjelse, skulle man kunna säga, för Amerika och för sina släktingar där. Om man t.ex. kunde föreställa sig att amerikanska soldater marscherade in i Ryssland, som de tyska arméerna hade gjort, skulle de förmodligen ha fått en hel del sympati och inte så få samarbetsmän från judarna på platsen. Det är onödigt att förneka det. Vad Stalin i sin grymhet aldrig frågade sig var det mest fundamentala: Hur kommer det sig att det så många årtionden efter revolutionen fortfarande finns människor i Sovjet vilkas lojalitet till Sovjetregimen skulle kunna betvivlas? Om det var sant att de var ”opålitliga”, då borde kanske inte judarna ha klandrats utan Sovjetregeringen själv? Även om Stalin hade frågat sig detta, skulle han någonsin ha erkänt att det var hans regering och hans förvrängning av revolutionen, som hade skulden? Emellertid var detta en mycket komplicerad härva av ansvar, misstroende och skräck. I Stalins händer verkade alla politiska initiativ resultera i ytterligheter av absurditet, brutalitet och hänsynslöshet. Och plötsligt hotades hela världen av ett hemskt skådespel när Stalin hittade på den s.k. ”läkarsammansvärjningen”. Den 3 januari 1953 kungjordes att nio professorer i medicin, som var anställda som husläkare för härskarna i Kreml, plötsligt hade arresterats och kastats i fängelse. De anklagades för att ha förgiftat några av sina berömda patienter, för att planera ytterligare mord, för mordförsök på sovjetiska marskalkar och generaler, för att försvaga landets försvar och för att handla i enighet med och på samma gång för och i den engelska och amerikanska hemliga polisens och den judiska internationella organisationen *Joints* intressen. Det fanns dunkla hänsyftningar om ytterligare hotande avslöjanden om sammansvärjningens omfattning och förgreningar och om konspiratörernas andra ogärningar. Den kampanj som startades mot judarna skulle, enligt en del åsikter, ha slutat i en evakuering av alla judar från deras bostadsorter och en påtvingad bosättning någonstans i Fjärran östern eller i Biro-Bidzjan.

Som så många andra mörka och ondskefulla planer som Stalin tänkte ut de sista åren av sitt liv, krossades också denna då han dog. Destaliniseringsprocessen började. Det första som Georgij Malenkovs regering gjorde var att förklara den s.k. läkarsammansvärjningen ogiltig. Malenkov var då både förste partisekreterare och premiärminister.

Med Stalins död kom Sovjetunionen in i en ny period. Och åter blev den ständiga kraftmätningen mellan nationalism och internationalism slående tydlig. Stalins död följdes av en reaktion mot hans chauvinistiska, nationalistiska och antisemitiska linje och av en uppgång för internationalismen. Men det var inte den slutgiltiga och definitiva segern för internationalismen som en gång för alla skulle ha besegrat nationalismen. Långt ifrån. I årtal har det existerat någonting som liknar en ostadig balansgång mellan de två riktningarna. Och då vågen vägde över åt det ena eller det andra hållet, resulterade det i alla dessa motsättningar och sicksacklinjer, som vi har bevittnat i Sovjetunionen. Hela Chrusjtjovs interregnum markerades av tvetydighet i behandlingen av den judiska frågan. Antisemitismen från de sista åren under Stalin-tiden är borta. Judarnas jämlikhet vidmakthålls. Men där finns fortfarande, enligt alla redovisningar, en ganiska stark underström av antisemitism. En verkligt öppen behandling av den judiska frågan kan ännu inte skymtas. Vi kan inte hoppas på den förrän alla problem i Rysslands rika, tragiska, inspirerande och motbjudande förflutna och närvarande underkastas en fri och öppen undersökning av de sovjetiska härskarna, medborgarna och av kommunister i allmänhet.